

**ՀԱՍԼԵՏ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
ԺՈՐԵՍ ԽԱՉՍՏՐՅԱՆ
ԱՇՈՏ ՓԻԼԻՊՈՍՅԱՆ (ՀԱԻ)
ՎԱՐԴՁԵՍ ՍԱՖԱՐՅԱՆ (ԱՊԴ)**

**ԱՐՑԱՆԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԵՎ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ**

Ամփոփում: ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը՝ Հայրենադարձության և հիմնավորման «Երկիր» հասարակական կազմակերպությունների միության նախաձեռնությամբ ու ֆինանսավորմամբ (նախագահ Սևակ Արծրունի) 2005 թ. ճշգրտել է Արցախի Տիգրանակերտի կոնկրետ տեղադրությունը, իսկ 2006 թ. կարճատև պեղումներ է իրագործել քաղաքի և նրա մերձակայքի տարբեր հատվածներում¹:

2005 թ. հետազոտական խումբը՝ կիրառելով աղբյուրագիտական, տեղագրական ու հնագիտական հետազոտությունների համալիր մեթոդաբանություն՝ ուսումնասիրել է Խաչենագետի ներքնահովտի պատ-

¹ Արշավախումբը ղեկավարել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմ. գիտ. դոկտոր Համլետ Պետրոսյանը: 2005 թ. արշավախմբի աշխատանքներին մասնակցել են նույն ինստիտուտի հին հնագիտության բաժնի վարիչ, պատմ. գիտ. թեկնածու Ժորես Խաչատրյանը, ավագ գիտաշխատող, պատմ. գիտ. դոկտոր Աշոտ Փիլիպոսյանը, Արցախի պետական համալսարանի դասախոս Վարդգես Սաֆարյանը: 2006 թ. պեղումներին մասնակցել են Ժորես Խաչատրյանը, Վարդգես Սաֆարյանը, Երևանի ճարտարապետության և շինարարության պետական համալսարանի դոցենտ, ճարտարապետության թեկնածու Լյուբա Կիրակոսյանը, Երևանի պետական համալսարանի դոցենտ, պատմ. գիտ. թեկնածու Հայկ Հակոբյանը: Քարայրային-պաշտամունքային համալիրի և ջրանցքի պեղումներն իրականացրել են Համլետ Պետրոսյանն ու Լյուբա Կիրակոսյանը: Համալիրի հունարեն արձանագրություններն ուսումնասիրելու նպատակով արշավախմբի աշխատանքներին կարճատև մասնակցություն է ունեցել Լեչեի համալսարանի (Իտալիա) Հռոմի պատմության պրոֆեսոր, հայագետ Զուստո Տրախնան:

մահնագիտական միջավայրը և հանգել այն եզրակացության, որ Արցախի Տիգրանակերտ քաղաքի ավերակները՝ բաղկացած ամրակայված հատվածից, քաղաքային ընդարձակ թաղամասից և երկու դամբարանադաշտերից՝ գտնվում են ներկայիս Շահբուլաղ կոչվող աղբյուրի շրջակայքում (նկ. 1):

Նկար 1. Տիգրանակերտի ընդհանուր տեսքը

Արդիականության հիմնավորում: Համրահայտ է, որ Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի լուծման մեջ կարևոր դերակատարում ունեն և պատմամշակութային բնույթի փաստարկները: Արցախի՝ բնիկ պատմական հայկական տարածք լինելու և մինչև 18-րդ դ. համարյա միատարր էթնիկ բնակչություն ունենալու հանգամանքները մի անգամ չէ, որ կարևորվել են ղարաբաղյան խնդրի զանազան մակարդակի քննարկումներում և այդ խնդրի լուծմանը միտված մոտեցումներում: Խիստ բնութագրական պիտի համարել, որ Արցախի հուշարձանների ցանկացած հետազոտություն առաջ է բերում աղբյուրագրական իշխանությունների բողոքը՝ ընդհուպ մինչև միջազգային կազմակերպություններ բողոքների ու նոտաների հղումը: Այս առումով հայաստանյան արդի հայագիտության կարևոր խնդիրներից մեկն էլ Արցախի ընդգծված էթնամշակութային կերպար ունեցող հուշարձանների և պատմական

իրողությունների հայտնաբերումը, ուսումնասիրությունը և ներկայացումն է պետական մարմիններին, հասարակությանն ու քաղաքական գործիչներին:

Նմանաբնույթ երևույթների շարքում առաջնային կարևորություն ունի Արցախի Տիգրանակերտի ֆենոմենի բացահայտումը, քաղաք, որը լավագույն կերպով կարող է վկայել Արցախի էթնամշակութային նույնականությունը ողջ Հայաստանի հետ սկսած առնվազն մ. թ. ա. վերջին դարերից մինչև մ. թ. 13-14-րդ դարերը: Այն ենթադրում է այդ բնակավայրի հիմնադրման հանգամանքների պարզաբանում, նրա կոնկրետ տեղադրության հստակեցում և ի վերջո նրա հնագիտական հետազոտության կազմակերպում:

Հետազոտված տարածքի ընդհանուր հնագիտական բնութագիրը: Արցախի Տիգրանակերտի մասին առկա աղբյուրագիտական, տեղագրական ու պատմագիտական քննությունը հիմք էր տալիս հավանական համարել, որ բնակավայրի ավերակները պետք է փնտրել Խաչենագետի ներքնահովտում, այնտեղ, ուր Արցախյան լեռնաշղթան շեշտակի անկումներով ձուլվում է տափաստանի հետ, և որտեղով հնում հյուսիս-արևմուտքից դեպի հարավ-արևելք ձգվող մոտավոր գծով իրարից բաժանվում էին Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք նահանգները: Հենց այս գծի վրա էին ըստ 7-րդ դարի պատմիչ Սեբեոսի գտնվում մյուս Տիգրանակերտը, որը պատկանում էր Ուտիքին, և Տիգրանակերտ ավանը, որը պատկանում էր Արցախին¹: Հստակորեն տեղայնացնելու համար Արցախի Տիգրանակերտը, հետազոտական խումբը որպես պայմանական կենտրոն ընդունեց Խաչենագետը հարթավայր դուրս գալու կետը, և ուսումնասիրեց մոտ 10 կմ շառավղով ընդարձակ մի տարածքի հուշարձանները: Հետազոտության առաջին փուլը ներառում էր տարածքի ճարտարապետական ու հնագիտական դրսևորումների լուսանկարչական վավերացումը, քարտեզագրումը, թվագրումը և բնութագրումը, վերգետնյա հնագիտական նյութերի հավաքումը, լուսանկարչական վավերացումը, թվագրումը և բնութագրումը: Երկրորդ փուլը ենթադրում էր ստացված արդյունքների համադրում առկա աղբյուրագիտական-տեղագրական քննության հետ և այս հիման վրա Տիգրանակերտի տեղադրության հստակեցում:

¹ Պատմություն Սեբեոսի /Աշխ. Գ. Վ. Արզախյանի, Երևան, 1979, էջ 125:

Դաշտային հետազոտությունները հիմք են տալիս խոսելու Խաչեն-ազետի ներքնահովտում առնվազն չորս խոշոր պատմամշակութային ժամանակների մնացորդների առկայություն՝ բրոնզ-երկաթեդարյան, հելլենիստական-անտիկ, միջնադարյան, 18-20-րդ դդ.:

Նկար 2. Կուրգաններ Խաչենազետի ներքնահովտում

Բրոնզեդարյան-երկաթեդարյան մշակույթը հիմնականում ներկայացված է դամբարանային համալիրների (նկ. 2) և առանձին քարակոթողների տեսքով: Դիտարկումները ցույց տվեցին, որ դրանք տեղորոշված են Հայկաջուր (նախկին՝ Սոֆուլու) - Նոր Մարաղա գյուղերի միջնատարածքում, սկսվում են Հայկաջրի արևելյան արվարձանից և ձգվելով դեպի հարավ մոտ 3-4 կմ, ավարտվում են Նոր Մարաղայից հյուսիսարևելք: Դամբարանային համալիրներից առավել առանձնանում են իրարից գրեթե նույն հեռավորության վրա տեղավորված, կոնաձև 14 խոշոր դամբանաբլուրները (կուրգաններ)՝ մոտ 6-12 մ բարձրությամբ և 40-70 մ տրամագծով: Չվնասազերծված ականների հնարավոր գոյությունը թույլ չտվեց դամբանաբլուրներից յուրաքանչյուրը հետազոտել հիմնավորապես: Դրանց շրջակայքում և անմիջապես ստորոտին արված զննումները խեցանոթների բեկորների և հնագիտական այլ արտեֆակտների մնացորդներ չարձանագրեցին: Միայն Նոր Մարաղա գյուղի մերձակայքում գտնվող դամբանաբլուրներից մեկը հնարավոր եղավ

հետագոտել համեմատաբար մանրամասն: Արցախյան պատերազմի ժամանակ ադրբեջանցիներն այն վեր էին ածել մարտական խրամատի և գրեթե 1,5 – 2,0 մ խորացել էին բլրի գագաթային հատվածում: Այդ փորվածքի մեջ նկատելի են դամբանաքմբի զրահը կազմող ոչ մեծ քարերի ու ծածկասալերի մնացորդներ: Հնագիտական նյութի բեկորները բացակայում էին: Ամենայն հավանականությամբ դամբանախուցը գտնվում է դամբանաբլրի ստորոտին և վերոհիշյալ աշխատանքները չեն վնասել այն: Չի բացառվում, որ այս դամբանաբլուրների վրայից են տարվել այն երկու ֆալլատիպ կոթողները, որոնք ներկայումս ընկած են Նոր Մարաղայից մոտ 1,0 կմ հյուսիս գտնվող մուսուլմանական գերեզմանոցի տարածքում: Նույն ձևով էլ 19-20-րդ դդ. Սոֆուլու գյուղում մուսուլմանական տապանաքարի են վերածվել մ. թ. ա. 7-6-րդ դդ. վերաբերող մարդակերպ քարակոթողները:

Առայժմ բաց է մնում նշված դամբանաբլուրների թվագրման խնդիրը: Նմանօրինակ դամբանաբլուրներ Արցախի տարածքում պեղվել են 1960-ական թթ. Ստեփանակերտից ոչ հեռու՝ Խոջալու բնակավայրի մերձակայքում, հնագետ Կարինե Քուշնարյովայի կողմից, վերջին երկու տասնամյակներում՝ Շոշում և Քարաբլուրում՝ Համլետ Պետրոսյանի և Վարդգես Սաֆարյանի կողմից¹: Հայտնաբերված հարուստ հնագիտական գտածոները հիմնականում վերաբերում են Վաղ երկաթի շրջափուլին, մույնական են «լճաշեն-մեծամորյան» մշակույթի նյութերին և տեղավորվում են մ. թ. ա. XI-IX դդ. ժամանակային սահմաններում:

Արշավախումբը 2 ոչ մեծ դամբանաբլուրներ է վավերացրել մաև Նոր Հովտաշեն (Նոր Չայլու) գյուղից մոտ 1,0–1,5 կմ հարավարևմուտք: Սրանք ի տարբերություն վերը ներկայացվածների անհամեմատ փոքր չափեր ունեն (տրամագիծը՝ 8-10 մ, թմբի բարձրությունը՝ 1,0-1,5 մ) և ծածկված էին գետաքարերով: Նման ծածկ առավել հաճախ ունենում են միջինբրոնզեդարյան «սևան-արցախյան» մշակութային

¹ Պետրոսյան Հ., Սաֆարյան Վ., Հետախուզական պեղումներ Արցախում, Հանրապետական հնագիտական ընտանիք, Ձեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, 1991, էջ 53-54: Հետախուզական Պետրոսյան Հ., Եպիսկոպոսյան Լ., Ասրյան Յու., Սաֆարյան Վ., Բալայան Վ., Հովսեփյան Վ., Հետախուզական պեղումներ Արցախի Քարաբլուր հնավայրում - Հին Հայաստանի մշակույթը, Հնագիտական 11-րդ հանրապետական ընտանիք, Երևան, 1998, էջ 53-54:

խմբին պատկանող հնագիտական համալիրները:

Խաչենագետի հովտում փաստված դամբանաբլուրների մշակութային և ժամանակային պատկանելությունը ստույգ պարզելու հարցում կարևոր են դրանցից գոնե 2-3-ի պեղումները: Կուրգամային մշակույթը, ըստ մի շարք ուսումնասիրողների, կապվում է հնդեվրոպական հիմնախնդրի և հնդեվրոպացիների հնարավոր տեղաշարժի հետ: Ուստի պեղումների արդյունքում փաստագրված թաղման ծեսի մանրամասների վերլուծությունը, ինչպես նաև ձեռք բերված համարդաբանական նյութերի համակողմանի ուսումնասիրությունը կարող են նոր տվյալներ տալ այս մասին:

Տիգրանակերտ քաղաքի տեղադրության հստակեցումը: Տիգրանակերտի ընդհանուր հնագիտական բնութագիրը: Տիգրանակերտի տեղադրության առումով շատ ավելի կարևոր են մ. թ. ա. վերջին դարերի և մ. թ. առաջին դարերի հուշարձանների և հնագիտական մնացորդների վավերացումը: Այս տեսակետից Խաչենագետի ներքնահովտում վավերացված հուշարձանների շարքում ամենաուշագրավն, անշուշտ, երկու մեծ բնակատեղիներն են՝ տեղադրված Խաչենագետի աջ և ձախ ափերից համարյա հավասար հեռավորության վրա՝ մեկը Սոֆուլու գյուղի, իսկ մյուսը՝ Շահբուլաղ կոչվող աղբյուրների մերձակայքում: Ընդորում, հայագիտական գրականության մեջ հենց այս երկու վայրերն էին համարվում Տիգրանակերտի հնարավոր տեղադրության վայրեր:

Սոֆուլուի մոտի ընդարձակ բնակատեղին, որը հայտնի է Գյավուրկալա (բառացի՝ անհավատների բերդ) անունով, 60-70-ական թթ. մասնակի ուսումնասիրվել է ադրբեջանցի հնագետների կողմից¹: Այստեղ այսօր էլ դիտելի են վաղմիջնադարյան եկեղեցու ավերակները, սարկոֆագային դամբարանադաշտը, վաղմիջնադարյան խաչակիր կոթողի պատվանդանը: Եկեղեցին իր հատակագծումով, հյուսիսային ավանդատան պատին փորագրված խաչային հորինվածքով և կղմինդրների հավաքածոյով կարելի է թվագրել 5-6-րդ դդ.:

Տեղանքից հավաքած խեցեղենը ներկայանում է նաև վաղ ջնարակի ուշագրավ օրինակներով, որի հիման վրա կարելի է բնակավայրի

¹ Ամփոփ արդյունքերը տես, **Վահիդով Ռ. Մ.**, Հնագիտական պեղումները Գյավուրկալայում - Ադրբեջանի նյութական մշակույթը, հ. 4, Բաքու, 1965, էջ 167-181 (ադրբեջաներեն):

գոյության վերին սահման համարել 9-րդ դարը: Այս տարածքում, ինչպես ժամանակին կատարված պեղումների ժամանակ, այնպես էլ մեր տեղազնության ընթացքում, ավելի վաղ շրջանի, այդ թվում և Տիգրան Մեծի ժամանակին վերաբերող, նյութեր չհայտնաբերվեցին: Սա բավարար հիմք է հավաստելու, որ Տիգրանակերտը Գյավուրկալայի տեղում տեղադրելը խիստ անհավանական է:

Արշավախումբը մանրամասնորեն հետազոտեց նաև Շահբուլաղ կոչվող աղբյուրների շրջակայքը, որը 19-րդ դ. տեղագիրների մոտ հայտնի է նաև Թնգրնակերտ, Թառնակերտ, Թառանյուրտ կամ Թառնագյուրտ¹ անուններով՝ հնչողությամբ շատ մոտ Մովսես Կաղանկատվացու օգտագործած Տկռակերտին² և ի վերջո Տիգրանակերտին: Այս հետազոտության արդյունքները կարելի է ուղղակի սենսացիոն համարել, քանի որ հնարավոր դարձավ դեպի Վանքասար ձգվող լեռան լանջերին վավերացնել բնակավայրի ընդարձակ ամրակառույցների ձգվող հետքերը (Նկ. 3), իսկ հարթավայրային հատվածում՝ քաղաքային թաղամասը՝ եկեղեցական շինության հաստահեղույս քարուկիր պատերով, կարասային ու քարարկղային թաղումներից բաղկացած երկու գերեզմանոցները: Եվ ինչը որ ամենակարևորն է, ամրակառույցների հատվածում հնարավոր եղավ վավերացնել մ. թ. ա. առաջին դարի խեցեղենի բազմաթիվ նմուշներ:

Նախ հետախուզվեց աղբյուրներից դեպի վեր ձգվող լեռան ժայռերիզը: Վավերացվեց, որ այն մոտ 200 մ երկարությամբ պատված է երկայնական ժապավենատեսք, աստիճանաձև բարձրացող հարթակներով: Նման ձևով են մշակված նաև Արմավիր և Արտաշատ մայրաքաղաքների մարմարե և բազալտե ժայռերը: Ակնհայտ է, որ մենք գործ ունենք պարսպապատերի ժայռեղեն հիմքերի հետ: Այս ամրապատի երկայնակի ձգվող հիմքերը երկու տեղերում էլ լրացվում են կիսաշրջան փորածո հատվածներով (Նկ. 4), որոնք էլ վկայում են, որ պարիսպները ուժեղացված են եղել կիսակլոր աշտարակներով:

¹ Պատմութիւն Սեբեոսի, էջ 292, 299: **Ջալալեանց Ս.**, ճանապարհորդութիւն ի Սեծն Դայաստան, 1858, մասն Բ, Տփխիս, էջ 344-345: **Բարխուտարեանց Մ.**, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 28:

² **Մովսես Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1983, էջ 300:

Նկար 3. Տիգրանակերտի պարիսպների ժայռափոր հիմքերը

Նկար 4. Տիգրանակերտի պարիսպների կլոր աշտարակներից մեկի ժայռափոր հիմքը

Նկար 5. Գունազարդ խեցեղեն Տիգրանակերտից

Ամրապատի հատվածում մակերեսից հավաքած խեցեղենի մեջ առկա են գունազարդ տարբեր անոթների բեկորներ (նկ. 5): Դրանք հարդարված են բաց գույնի մակերեսին կարմիրով արված ժապավեններով, եռանկյունիներով, ճառագայթաձև և այլ տիպի զարդերով, որոնք բնորոշ են մ. թ. ա. 1-ին դարի առաջին կեսի խեցեղենին և աղերսվում են Հայաստանի հելլենիստական մյուս հնավայրերի մյուսերի հետ: Քիչ չեն մաս ոչ գունազարդ անոթների և կարասների բեկորները:

Ըստ երևույթին ամրակայված մասը կազմել է քաղաքի միջնաբերդը, իսկ ստորոտի հարթ մասը՝ քաղաքային թաղամասը, որին կից էլ վավերացվել են մ. թ. ա. 1-ին – մ. թ. 1-ին դարերի կարասային թաղումներով և վաղմիջնադարյան քարարկղային թաղումներով դամբարանադաշտերը: Քաղաքային թաղամասում վաղմիջնադարյան եկեղեցու ավերակները, վերգետնյա համաժամանակյա խեցեղենի մնացորդները վկայում են, որ բնակավայրը գործել է մաս վաղ միջնադարում:

Ի վերջո, տեղի ընտրության գործում կարևոր դեր է խաղացել և աղբյուրների առկայությունը, որոնց շնորհիվ լուծվել է և քաղաքի ջրամատակարարման խնդիրը:

Արշավախմբի կողմից վավերացրած հնագիտական տվյալները

լիովին բավարար էին, որպեսզի, մատենագրական ու տեղագրական տվյալների հաշվառմամբ, Արցախի Տիգրանակերտը տեղադրվի Շահ-բուլաղի աղբյուրներից դեպի Վանքասար ձգվող լեռան ներքնամասում և նրան հարավից կից հարթությունում:

Հետազոտության արդյունքները վկայում էին նաև, որ Խաչենագետի ներքնահովիտը հանդիսանում է մշակութային և բնական մի յուրօրինակ տարածք, որը ցուցադրում է հայ էթնամշակութային մշտական ներկայությունը ընդհուպ մինչև նոր ժամանակները:

Նկար 6. Տիգրանակերտի դարավանդներից մեկի հենապատը

Այս տվյալների հիմամբ էլ որոշվեց 2006 թ. կարճատև պեղումներ կատարել Տիգրանակերտի ենթադրյալ տարածքում: Արդյունքները գերազանցեցին բոլոր սպասելիքները: Ընդամենը 15 օր տևած պեղումների արդյունքում բացվել է քաղաքի դարավանդներից մեկի հենապատը (նկ. 6), միջնաբերդի ծիծեռնակապոչ շարվածքով պարսպապատի մի հատվածը (նկ. 7), կենտրոնական թաղամասի վաղքրիստոնեական բազիլիկայի մի մասը: Պեղումներով հայտնաբերված կառույցներն ու հնագիտական նյութերը հիմք են տալիս հավաստել, որ գտնվել են մ. թ. ա. առաջին դարում Տիգրան Մեծի կողմից Արցախում հիմնված Տիգրանակերտ քաղաքի ավերակները: Հնագիտական նյութը վկայում է նաև, որ

քաղաքը՝ հիմնադրվելով մ. թ. ա. առաջին դարում, գոյատևել է առնվազն մինչև 13-14-րդ դարերը:

Նկար 7. Տիգրանակերտի միջնաբերդի ծիծեռնակապոչ շարվածքով պարսպից մի հատված

Նախատեսվում է 2007 թ. ընդարձակ և երկարատև պեղումներով վերհանել Տիգրանակերտի կառուցապատման հիմնական օրինաչափությունները և մանրամասնել քաղաքի գոյատևման պատմամշակութային հիմնական փուլերն ու նկարագիրը:

Տիգրանակերտի հետազոտության բաղկացուցիչներից է նաև Խաչենագետի քարայրային-տաճարային կառույցը, որն իրենից ներկայացնում է գետի ժայռեղեն ափի մեջ փորված եկեղեցուց, նախասրահից և տապանաբակից կազմված մի համալիր, դեպի ուր առաջնորդում է ժայռափոր ճանապարհը, և որի պատերը պատված են բազմաթիվ խաչային հորինվածքներով, հայերեն և հունարեն մի քանի արձանագրություններով:

2006 թ. հունիս ամսին համալիրն ամբողջությամբ պեղվել-մաքրվել է, հայտնաբերվել և պեղվել է նաև նրա ստորոտով երբեմն հոսած ժայռափոր ջրանցքը (նկ. 8), որն ամենայն հավանականությամբ ջուր է մատակարարել քաղաքին:

Նկար 8. Ժայռակիր ջրանցք Տիգրանակերտի մատույցներում

Հետազոտության արդյունքները վկայում են նաև, որ Խաչենագետի ներքնահովիտը հանդիսանում է մշակութային և բնական մի յուրօրինակ տարածք, որը ցուցադրում է հայ էթնամշակութային մշտական ներկայությունը ընդհուպ մինչև նոր ժամանակները: Ուստի, ինչպես Տիգրանակերտի հնագիտական հետազոտությունը, այնպես էլ Խաչենի ողջ ներքնահովտի համալիր հետազոտությունը, որը սկսվել է այս տարի, հայագիտության առաջնահերթ խնդիրներից մեկն է: